

ÜZEN A MÚLT

Egyház-, zene- és politikatörténeti
tanulmányok

Baráth Béla Levente:

A KEGYESSÉGI ÉLET JELLEMZŐI A DEBRECENI LELKÉSZKÉPZÉS TÖRTÉNETÉBEN*

Nyilvánvalóan nehéz feladatra vállalkozik, aki a több mint 450 esztendő múltja visszatekintő debreceni lelkészképzés spiritualitásának teljes történetét igyekszik – ennél akár sokkal bővebb terjedelemben is – felvázolni. A téma nehézségét több tényező említésével is érzékeltethetem. Egyrészt a kérdés igényes tisztázásához közvetlen vagy közvetett módon kötődő források – az iskola egykori tanárai és diákjai által hátrahagyott énekeskönyvek, imádsággyűjtemények, kátémagyarázatok, áhítatos könyvek, prédikációs kötetek stb. – mennyisége az idők folyamán hatalmasra növekedett, és jó részben teljesen feldolgozatlanok. Másrészt problémát jelent a kérdés sokrétegsége, a lényeges finomságok kitapintása is, hogy az öröklött és továbbörökített külső formák, a hitbéli tradíció által rajzolt erős kontúrvonalak mögött megláthassuk még a „maradandóság városában is” szüntelenül változó, színeződő közösségi és egyéni „hittudat” és „hitgyakorlat” sajátosságait. Mai előadásomban így csupán arra vállalkozhatom, hogy egy – már többek által kutatott, meghatározó – részkorszak, a 17–18. század debreceni kollégiumi kegyességi életének mindennapjaival és annak két jeles tanáregyéniség működése nyomán bekövetkezett változásaival próbáljam meg bemutatni a számomra kitűzött témát.

* Az itt közölt írás úgy kapcsolódik Gaál Botond munkásságához, hogy az 1993-ban készített, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem „Oktatási, nevelési, tudományművelési alapelvei és szabályzatai” című munkájának bevezetőjében ő is foglalkozott a lelkészképzés bibliai és spirituális alapvetésének kérdésével. A dolgozat első változata a Coetus Theologorum 1999 júliusában a Ráday Kollégiumban rendezett konferenciájára készült és került előadásra.

Aki belép a Kollégium udvarára, és ott felnéz az 1873-ra elkészült keresztépület oromfalára, ezt a latin nyelvű feliratot látja: *orando et laborando*. Ugyanezt az iskola messzi múltjába visszavezethető jelmondatot olvashatjuk a Kollégium pecsétjében is. Valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha a hitviták korának öntudatos lelkületében látjuk a háttérét. Amikor a bencések mottóját átvéve és jelzésértékűen átformálva – éppen a szerzetesi közösség világtól elszakadt életével polemizálva – egy olyan keresztyén életvitelt állítanak a középpontba, amelyben az Isten felé fordulás (a *vita contemplativa*) és a mindennapi élet kihívásai közötti helytállás (*vita activa*) teljes természetességgel egészíti ki egymást. Az iskola jelmondatát boncolgató tanulmányában a közelmúltban elhunyt Czeglédy Sándor professzor úr így foglalta össze ezt a programadó útmutatást:

„...az egész életnek munkálkodó engedelmességben kell végbemennie. Az igazi imádság nem valami vasárnapi foglalatosság, nem is marad a templom falai között, hanem behatol a mi hétköznapjaink világába és áthatja a legegyszerűbb, legközönsége-sebb munkánkat is, hogy mindent, amit teszünk, Isten nevében és az Ő dicsőségére tegyük. Így lesz életünk minden munkájával együtt »szüntelen való« imádsággá. Viszont imádságunk is akkor Istennek tetsző, ha cselekedetekben való engedelmességgé válik, életünk uralkodó törekvésévé és aktivitássá.»¹

Ehhez a nagyon is gyakorlatias (sokak szemében talán túlzottan földhözragadt), szigorú életvitelt igénylő kegyességi felfogáshoz – ha időnként jól kitapintható hangsúlyeltolódásokkal is – a debreceni Kollégium minden oktatási szintjén, így a lelkészképzésben is ragaszkodtak.

Ezzel a szemléletmóddal ötvöződött a többi református kollégium lelki-ségét is átható predestinációs szemléletmód, az elrendelt életút értelmezése Isten szuverenitásának hangsúlyozásával és következetes vállalásával. A magyar irodalomban is jelentős lenyomatot hagyott ez a vonás. Ifj. Révész Imre egy 1942-es előadásában azt mutatta ki, hogy „a Himnuszt nem írhatta volna meg Kölcsey, ha nem a debreceni kollégiumban kapta volna döntő, az egész életét meghatározó ihletet”, a maga „bibliai predestinációs szemléletét.”²

1 CZEGLÉDY: *Orando et laborando*, 3.

2 RÉVÉSZ: *A Himnuszt gyökerei*, 7.10.

A vizsgált korszak kollégiumi törvényei rögtön preambulumaikban írják elő az iskolai polgárok példamutató kegyes életvitelének szükségességét. Így az 1657-es első ismert törvény előjáróbeszédében ezt olvashatjuk:

„Az előbb említett iskola polgárai együttesen és egyenként [...] mindenek előtt erősen bizonyítsák, hogy az iskolai élet azon neme, amely a kegyesség valamint a szabad művészetek serény üzésében nyilvánul meg, amelyek az egyház és a város számára megkívántatók, mindenek előtt Istennek tetsző, egyedül általa segíttetik elő és mozdítatik a tanítók és a tanulók minden munkája és őriztetik meg társaságunk. Tehát mindenkinek először is arra legyen gondja, hogy mindenekben azokat kövesse, cselekedje, valamint keresse, amelyek Istennek tetszenek és nevének dicsőségét szolgálják.”³

Jól érezhető ebben a rövid gondolatsorban is az előírások készítőinek erős teocentrikus felfogása. Mindenekelőtt Isten dicsőítése miatt kell kegyes életvitelt folytatni az iskolában.

Ezzel szemben a negyedik, az 1792. évi kollégiumi törvényben a felvilágosodás antropocentrikus-racionalista szemléletmódjának hatását érezhetjük, amikor az iskolai közösség kegyes életvitelét már a nevelési koncepció részeként, hosszabb magyarázatra szoruló kötelességként mutatja be:

„A nyilvános iskolák avégből rendeltettek, hogy [...] a fiatal elmék az igaz és jó vizsgálódásban bőségesebb gyarapodást kapjanak [...] és amely minden másnak elébe helyezendő, lehetőség szerint az üdvösség tanaiban és a lélek adományaiban erős és elegendő alapokat rakjanak le, amelyekből később, ha nem is építenek rá további műveltséget, őket mégis egész életükben, cselekedeteikben és ténykedéseikben irányítani és általuk saját, embertársaik és a polgárok társadalmában valamint Isten egyháza javára munkálkodhatnak, ezentúl nemcsak művelt, de a keresztyén emberhez méltó szokásokhoz hozzászoknak és kiműveltetnek.

Tehát mindannyian, akik az iskolában élen állnak, kiváltképp pedig azok, akik a tanítás szolgálatát végzik, mindig emlékezzenek, hogy komolyan és áhítatosan kell a lélekhez fordulni, [...] minél fogva nekik nemcsak az emberek-

3 RÁCZ: *Debreceni deákok*, 176.

nek, hanem egykoron Istennek is elszámolást kell tenniük kötelességük jól vagy rosszul elvégzett dolgairól.

A tanulók pedig arra gondoljanak, hogy a serdülőkor és az ifjúság gyorsan elszáll, [...] szorgalmasan éljenek saját tökéletesítésükre, és azokban a tudományokban és erényekben formáltassanak, amelyek segítségével ebben a múlandó életben és a jövőendő halhatatlanságban is boldogok lehessenek, hogy már most építhessék magukban az igaz és egyetlen bölcsességet, amely Isten féltésében és szeretetében áll.⁴

A teológia oktatása, illetve a lelkészképzés a Kollégium oktatási rendszerének szerves részét képezte a korban, így a teológiai hallgatók kegyességi élete sem különült el élesen a többi diákétól. A lelkészi pályára készülő ún. tógás diákok teológiai tanulmányaik mellett bölcsészeti tárgyakat is hallgattak, majd pár éves, a Kollégium valamelyik partikulájában töltött tanítói szolgálat után szentelheték őket lelkésszé.

A kegyességi élet külső kereteit az iskola heti életritmusához kapcsolódóan – a wittenbergi magyar bursa gyakorlatát alapul véve – a 16. század első felében alakították ki. Ez évszázadok alatt is nagyon keveset változott, a mai gyakorlat egyes elemei is visszavezethetőek a korabelire. Lényegi eleme a Biblia folyamatos olvasása, és az e feletti meditáció, az imádság és az éneklés.

Reggelenként egyéni „áhitatossággal” kezdődött a coetus élete, ennek egy-egy szentírási fejezet elolvasása és imádság képezték a részeit. Étkezések előtt és után is imádkoztak, közös étkezés alkalmával a senior mondta az imát.

Nyáron este 8-kor, télen 7-kor az oeconomusnak nevezett tisztviselő csengővel adott jelt a coetus közös könyörgésére, az ún. praecesre, ugyancsak ő katalógust olvasott, és feljegyezte a hiányzókat. Ennek az alkalomnak a helye – külön istentiszteleti hely híján – a nagy előadóterem volt. Ezen minden tanuló részt vett, közülük a tógás diákok voltak, egymást sorrend szerint váltva, a szolgálattelvők. Az éneklést a kántor vezette, az ének szövegét az ún. dictator mondta előre sorról sorra. A bibliaolvasót lectornak, az imádkozót praeconak nevezték. Úrnapján annyiban változott az iskolai áhitatosság hétköznapi ritmusa, hogy délelőtt kátémagyarázat egészítette ki, délutánra pedig a Szentírás olvasásának és a közös éneklésnek egy újabb alkalma iktatódott be.

A praecesen elhangzó ima szövege évszázadokon keresztül tulajdonképpen változatlan volt, azon – az iskolai előírások szerint – még a 18. század vé-

4 i. m., 179–180.

gén is tilos volt önkényesen változtatni. Az ima szövegét meghatározó volta miatt itt külön idézem. A legkorábbi formája 1672-ből ismert; ekkor nyomtatták ki először A debreceni scholának estvéli könyörgése címmel:

„Mi remenségünknek Istene, hálá adással magasztalnak a mi lelkeink tégedet, hogy eleitől fogván, a tudatlan emberi nemzetet a mennyei bölcsességre oktattad, és hogy minket a mi szüleink mint valami Samueleket tenéked szentelnének, arra indítottad, a mi homályos elmeinket, Istenfélő tudós tanítók által a te isméretedre juttattad, több keresztyén Schólákkal egyetemben, e mi keresztyén Scholánkat megoltalmazván, ebben mind tudományunkat, s mind testünk táplálására való jókat, bőségesen ki-szolgáltattad.

Mi Uram, mind ezekre méltatlanok vagyunk; mert a te bossúságodra, s másoknak botránkozására életünket rendeltük; de kérünk tégedet, óh véghetetlen kegyelmű és nagy szerelmű szent Isten, hogy ifjuságinknak vétkeit ne emlicsd meg; sőt inkább lelkünk ismertetiben bűneink bocsánattyát pecsételd el.

Adgy kegyes életü és tiszta tudományu Tanítókat minékünk, akiket pedig adtál, és adandó vagy, mutass könnyü és hasznos utat azoknak a tanításban, nekünk pedig a tanulásban, hogy naponként való fáradozásunknak hasznos gyümölcsét, tudományunkban böven tapasztalhassuk.

E mi keresztyén várasunkat és ebben a kegyes Pátrónusokat, minden gonosztul védelmezzed, a te dicsősségedhez való szeretetben inkább inkább gerjesszed, és azok által a te dicsősségedet, naponként bővebben kiterjesszed.

A mi serény Tanítóinknak; szintén ugy kegyes Patrónusinknak velünk való dajkálkodások te nálad ne legyen elfelejtve, sőt inkább sok fáradozások és hozzánk való buzgó szerelmek, kérünk szerelmes Atyánk legyen örök emlékezetben, és ezeket igaz ígéreted szerint jutalmaztasd meg itt e földön, mind pedig az egekben.

Minket pedig tiszta tudományhoz illendő szent étellel és atyafiui szeretettel ruházz fel, hogy tudományunk légyen virágzó és termékeny a hitnek gyümölcsével, mellyekből ismértessünk meg a Christus tanítványinak lenni.

Készétegg minket naponként lelkednek általa, hogy midőn elhivándasz, az ördögnek és az Antichristusnak Országát ronthassuk nagy bátorsággal, a Christusnak Anyaszentegyházát nevelhessük és gyámolithassuk.

*E végre az éjszaka és életünknek minden rendiben, Atyai kezében ajályuk egészen magunkat, birjad azért és igazgasd minden dolgainkat, aggyad igaz hitben elérhetnünk koporsóinkat: Igy cselekedgyél mi-velünk és a te egész Izraeleddel. Amen.*⁵

Igehirdetési istentiszteleteken, vasárnapokon és más ünnepeken a diákság teljes létszámban a város két templomában vett részt. Hétköznapiakon csak a tógás diákok jelentek meg a templomi alkalmakon. A templomba való átvonulás és az ottani viselkedés módozatait az iskolai törvények a lehető legaprólékosabb formában szabályozták.

A meghatározott sorrendben felsorakozott diákság a templomi harang elnémulásakor, az iskolai csengő hangjára indult el. Az úton komoly arccal, nyugodt léptekkel, csendben kellett vonulniuk. A *contrascriba* feladata volt, hogy a lakószobákat végiglátogatva ellenőrizze, hogy az előírások ellenére nem maradt-e valaki mégis a Kollégium területén. Két másik diáktisztviselő, az ún. janitor diákok korbáccsal a kezükben ügyeltek az átvonulás rendjére és arra, hogy mindenki valóban be is menjen a templomba. Az istentisztelet alatt kerülni kellett minden olyan viselkedési formát – beszélgetést, nekiheveredést –, ami a gyülekezet többi tagjában visszatetszést szülhetett. Az iskolába való visszavonulás után kezdődött a kátémagyarázat, amely a templomban hallott beszéd alapján a megfelelő kátékérdések elemzéséből és a következő vasárnapi anyag előzetes feldolgozásából állt. Ez a gyakorlat – mely az igehirdetés tanítói jellegének hangsúlyozásán alapult és bizonyára a református ortodoxia hatása – összekapcsolta a templomi és az iskolai valóságot.⁶

Az iskolai közösség kegyességi életének évszázadokon keresztül létező, sajátos eleme volt a temetésre járás és a városi gyülekezettel együtt gyakorolt böjt. A Kollégium diákságának jelentős szerep jutott a debreceni temetői szolgálatok végzésében. A halottakat sokáig az iskola anyakönyvezte, a senior feladatához tartozott a temetéseken használt és a halottas kocsi betakarására szolgáló fekete posztók kikölcsozése is. A prédikációs szolgálattal temetett halottakhoz az iskola koporsóemelő diákokat (*bajulatores*) és sírtábla-vívőket (*epitaphistae*) állított ki. A sírfeliratok többségében latin szövegét szintén az iskolában írták, rendszerint a poétai osztály *praeceptor*a szerkesztette. A temetéseken 6-6 főből álló iskolai kórusok végezték a szertartáshoz kap-

5 RMK I. 1126.

6 NAGY: *A debreceni Kollégium*, 69.

csolódó énekszolgálatot, amelyért a város által meghatározott bérezés járt. A Kollégium teljes diákságának ki kellett vonulnia, ha lelkipásztor, rektor hunyt el, vagy a városbíró családjában történt haláleset. Azokon a temetéseken, amelyeken a rektor megjelent, 25–30 főből álló tógás diákcsoporthoz ment vele.

Az iskolai böjt különleges alkalmakkor – járványok, háborús veszedelem, vagy akár az ellenreformáció nyomásának erősödésekor egyéb válságos események idején – a városi *consistorium* döntése alapján történt. A böjt elsősorban a bűnbánat kifejezésére szolgált – a debreceni presbitérium által történt 1793-as eltörléséig. Az évszázados gyakorlat eltörlésének oka a jegyzőkönyv tanúsága szerint az volt, hogy eleink úgy látták: a böjtnek kevés, vagy éppen semmi eredménye nincs. A jegyzőkönyv tanúsága szerint:

„Tapasztaltatott, hogy az esztendőnként való böjtölés napján (melly tartatott a’ Collegiumbéli Deákság által, az Istennek menykö által a’ Collegiumon két ízben végben ment ítéletének szomorú emlékezetére) sok, kivált böjthöz illetlen tselekedetek mentek véghez a’ Deákok által: illendőnek ítélte azért a’ Consistorium hogy azon böjtölésnek vége szakadjon.”⁷

A Kollégium korabeli kegyességi életéhez hozzátartoztak azok a rendelkezések is, melyek – mint a káromkodás tiltása, a tanár és diáktársak szóval és tettel való megbecsülése – az iskolai polgárok jó magaviseletét, szigorú erkölcsiségét igyekeztek előmozdítani.

Ha a ránk maradt iskolai fegyelmi eseteket vizsgáljuk, beláthatjuk, hogy a *coetus* valóban erélyesen igyekezett érvényt szerezni a Kollégium kegyességi életét irányító előírásoknak. Az iskolai törvényszék rendelkezéseit vizsgálva e szabályok megsértőit széles skálán büntették is. A teljesség igénye nélkül, egy csokorra való közlés ezekből itt érdekes lehet.

Szóbeli megrovásban részesítették azt, aki a templomban nem énekelt, a prédikációra nem figyelt, illetlenül nekiheveredett istentisztelet alatt, vagy aki tiszteletlenül viselkedett az iskola, az egyház vagy a város előljáróival szemben.

Különböző mértékű pénzbüntetésre ítélték azt a diákot, aki istentiszteletről engedély nélkül elmaradt, vagy a templomi beszéd alatt ide-oda tekintgetett. Ugyanez várt a temetési beszédre áhítattal nem hallgatóra, a tiltott szó-

⁷ TtREL I. 99. c) 14. k. A kollégiumi diákság böjtjének ügyét a 1793. május 26-án tartott ülés 7. pontjaként tárgyalták.

rakozást úzóra, dohányozóra, megrészegezőre. Kenyér és étel megvonással büntették azt, aki a temetésen nem jelent meg, vagy illetlenül viselkedett.

A tisztviselők között súlyos pénzbírság várt arra, aki a temetésre járó énekes gyermekeket tanulási idő alatt rendelte ki. A temetés alkalmával temetési énekeken kívül más dallamokat is énekelőket viselt hivatalukból való lejjebb helyezésre ítélték. Aki az istentisztelet körüli szolgálataiban mulasztást követett el, azonnali hatállyal állását veszítette. De büntetésként róhatták ki kellemetlen feladatok ellátását is. Aki például „Bizony Isten!” formulával esküdözött, azt első alkalommal börtönőri feladatok ellátására ítélték. Aki a legáció útján botrányosan viselkedett, legációvesztésre ítélték. Ugyanez a büntetés várt a legátusprédikációjukkal másokat megbotránkoztatókra, de a Kollégium területén kávé ivókra, az istentiszteleti szolgálatok körül ismétlenül mulasztást elkövetőkre is.

Kenyéren és vízen való koplalásra és egy hetes börtönbüntetésre ítélték azt, aki „Úgy segéljen!”-nel fogadkozott, otrombán átkozódott, aljas dolgokat beszélt, esetleg legáció útján kocsmazni ment. Aki azt mondta, hogy „Adtateremtette!”, azt két hétre zárták be. A legsúlyosabb vétkeket, vagy a többszörös visszaesőket hosszú elzárásra, esetleg az iskolából való eltávolításra ítélték. Így börtönnel vagy kicsapással bűnhődtek azok, akik az istentiszteleten illetlenül, a gyülekezetet megbotránkozatóan viselkedtek, vagy más felekezetek templomaiban, szertartásain, istentiszteletein megbotránkozást keltettek, Isten nevét szidalmazták, káromolták, netalántán hamisan esküdtek. Azonnali kicsapás volt az osztályrésze annak, aki két-három intés után sem vett részt istentiszteleten vagy úrvacsorán, aki korábbi büntetései ellenére sem énekelt a templomban, vagy nem figyelt a prédikációra, esetleg újra meg újra illetlenül nekiheveredett, aki írásban vagy tettben másokat ócsárolt, rágalmazott, gyalázott, aki korábbi büntetése ellenére is „Úgy segéljen!”-nel fogadkozott, vagy másokat rágalmazó, aljas beszédet folytatott.⁸

Mint már utaltam rá, általánosan jellemző a debreceni Kollégium életében oly meghatározó tényező – talán az immár majd félezer esztendeje tartó folyamatos működés hozadékaként jelentkező – „maradandóság”. Azonban ezt nem szabad csupán valami életképtelen hagyománytiszteletként felfognunk. Sokkal inkább egy dinamikus folyamatként, ahol a hagyományos formák és gyakorlatok évszázadokon keresztül tovább élnek, de ahonnan egyes elemek

8 NAGY: *A vallásos nevelés és oktatás*, 25–34. alapján.

kikopnak, jelentős változásokon mennek át, máskor újabb elemek kerülnek be, frissítve-gazdagítva – de nem felszámolva – a már meglévőt.

Így az általunk vizsgált két évszázad alatt is folyamatos színeződésnek lehetünk tanúi. Hisz míg korábban a református ortodoxia hatására a református tantételekhez, egyházi hagyományokhoz való hűség és szigorú erkölcsiség hangsúlyozódott, addig a 17. század harmincas éveitől – a puritanizmus egyre fokozódó hatására – mindez a Szentírásra fokozottan építő, őszinte egyéni kegyességre elvezetés igényével és erősödő szociáletikai érzékenységgel párosult.

A válságok és „ébredések” nyomán bekövetkező változások jellemzőit két jeles tanáregyéniség hatásának felvillantásával mutatom be röviden.

Az első közülük Martonfalvi György, aki a váradi iskola beolvadásakor, 1660-ban lett a Kollégium rektora, és aki itt az első állandósított tanárként 1681-ig működött. Jelentős irodalmi munkásságán túl sikeres iskolai reformok egész sorát hajtotta végre. Martonfalvit tudása mellett őszintén megélt puritán kegyessége is meghatározó személyiséggé tette tanítványai számára. Mint közülük egyik – a későbbi tiszántúli püspök, Veresegyházi Tamás – 1673-ban Zürichben megjelenő disputációjának ajánlásában jellemezte mesterét: „A magyarországi tudósok között sasmadár. A kegyesség szigorú gyakorlója, aki tanításával és életével egyaránt teológus.”⁹ Itt azt az elemet emelem ki vele kapcsolatban, amellyel tanári működése során évszázadokra jelentősen meghatározta az iskola lelkiségét. Martonfalvi ugyanis – teológiai alapvetésből kiindulva, Magyarországon egyedülálló módon – elítélte a saját nemzetből való jobbagytartás gyakorlatát, és tanításához ragaszkodva bírálta az egyház akkori visszás gyakorlatát is ebben a kérdésben. A kutatók azóta kimutatták, hogy Martonfalvi után a tanárutódok szemléletmódjában újra és újra felbukkanó elem ennek a társadalmi-politikai felelősségtudatot erősítő, szociáletikai töltetű kegyességnek a hangsúlyozása.

A másik jeles tanáregyéniség, akit itt ki kell emelnem, a kántusalapító Maróthi György. Ő a kollégiumi éneklés megreformálásával nagy hatást gyakorolt a gyülekezeti éneklésre, és a magyar zenekultúra fejlődésére is. Mint korábban már láthattuk, a diákok állandó éneklését az istentiszteleti szolgálat ugyanúgy megkövetelte, mint a temetési. A hagyományos szertartási énekeken túl az iskolában sokáig valószínűleg latinul énekeltek még a zsoltárokat is, és a puritán törekvések hatására vették át a Szenci Molnár Albert-féle zsoltárok éneklését. Mint közismert, Maróthi az 1739–40-es nagy pestisjárvány időszakában szervezte meg a temetési szolgálatra járó diákokból az or-

9 Lásd az RMK III. 2637. ajánlását.

szág első négyszólamú énekkarát, majd a diákság közös alkalmain gyakorolt éneklési mód megújítására is sor került. 1740-ben adta ki többszólamú zsol-tárkiadását. Szintén ő az, aki az 1741-ben írt iskolai reformprogramjában részletes tervezetet dolgozott ki a Kollégium kegyességi életének a reformjára is, amely még szigorúbbá kívánta tenni a diákság ebbéli követelményeit.

Irodalom:

CZEGLÉDY, S.: *Orando et laborando*, in: *Az Út* 5/10 (1952), 3.

NAGY, S.: *A vallásos nevelés és oktatás a debreceni Kollégiumban a reformáció korától a XIX. század közepéig* (Theologiai Tanulmányok 26), Debrecen [k. n.], 1933.

NAGY, S.: *A debreceni Kollégium mint egységes intézmény az Egyetem kiválásáig*, Debrecen [k. n.], 1940.

RÁCZ, I.: *Debreceni deákok. Forrásgyűjtemény* (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transibiscani 6), Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület és Kollégiumi Levéltár, 1997.

RÉVÉSZ, I.: *A Himnusz gyökerei a debreceni kollégiumban*, Szatmárnémeti, Kölcsey Társaság, 1943.